

HENRYK WISNER (Warszawa)

Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV

Nakreślony w tytule temat można zawrzeć w trzech punktach i dwu częściach. Na pierwsze składają się: prawa i obowiązki władcy, struktura i działanie władz państwa oraz prawa i obowiązki obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego. Drugie to rekapitulacja postanowień zawartych w Trzecim Statucie oraz konfrontacja litery i ducha Statutu z praktyką dnia powszedniego Litwy oraz całej Rzeczypospolitej.

Należy przypomnieć, że władca — zgodnie z tekstem aktu unii lubelskiej król polski i wielki książę litewski — w Statucie nazywany jest zwykle hospodarem; zawsze zaś występuje jako władca Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Sławne państwo, Wielkie Księstwo Litewskie, według określenia choćby z rozdziału II Trzeciego Statutu *O wolnościach szlacheckich i rozmnożeniu Wielkiego Księstwa Litewskiego*, występuje jako zamknięta całość. Jak zauważa Iwan Lappo, *Tretij Litovskij Statut znaet Velikoe Knjażestvo Litovskoe tolko kal „panstvo”, to jest, gosudarstvo*¹. Jego związek z Koroną praktycznie nie jest uwidaczniony.

Jest rzeczą oczywistą, że to co dla władcy stanowiło obowiązek czy choćby istotne ograniczenie swobody działania, mogło mieścić się w ramach praw i wolności narodu szlacheckiego. To, co było prawem obywateli Wielkiego Księstwa, bywało obowiązkiem, a choćby ograniczeniem praw władcy.

W odniesieniu do całości Wielkiego Księstwa Litewskiego gospodar — Zygmunt III Waza — zobowiązał się *sławne państwo WXL ... w niczym umniejszać i ujmować albo obniżać* (III.1). Należy podkreślić, że uczynił to w imieniu własnym i następców — wielkich książąt litewskich, że czyniąc zastrzegł, iż tak postępował będzie nawet wówczas, jeśli zyska i inne królestwo

¹ I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 goda*, Kaunas, t. 1, 1934, s. 88, S. Vansevičius, *Liublino unijos akto santykis su Trečiuoju Lietuvos Statutu w: 1588 metu Trečiasis Lituvos Statutas*, Vilnius 1989, s. 45-49.

(III.1); wreszcie, iż wszystko to było jednobrzmiące z postanowieniami zawartymi zarówno w Pierwszym, jak i w Drugim Statucie².

W odniesieniu do terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego król obiecał, *to co będzie przez nieprzyjaciół tego państwa oddalono, rozebrano i ku inszemu państwu od tego państwa naszego kiedykolwiek uproszono, to zaś ku własności tego Wielkiego Księstwa przywieść, przywłaszczyć i granice naprawić* (III.4). W zasadzie było to powtórzeniem zobowiązania zawartego zarówno w przywileju Kazimierza Jagiellończyka z roku 1447, zwanym wielkim, ziemskim albo wileńskim, choć wówczas jako punkt odniesienia przedstawiono granice z czasów Witolda, jak i w Pierwszym Statucie (III.2). Artykuł 2 Rozdziału II *O postanowieniu i obronie ziemskiej* koryguje to o tyle, że chroni poddanych przed zbytnią samodzielnością gospodarza. Zabrania mu działać *aż pierwszy sejm wielki walny złożywszy*. Tym samym władca *bez sejmu i pozwolenia wszystkich stanów* nie mógł ani wojny wszczynać, ani jej prowadzić.

W odniesieniu do społeczeństwa gospodar zobowiązał się *wszystkich... zachować przy swobodach i wolnościach chrześcijańskich* (III.2), co więcej, był zobowiązany nie tylko do tolerancji wyznaniowej, lecz i do jej obrony. Miał bowiem zachować pokój *z strony różnego rozumienia i używania nabożeństwa chrześcijańskiego* (III.3). Dodatkową gwarancją było włączenie tekstu konfederacji warszawskiej, acz ze znamienym komentarzem, iż został przetłumaczony *z polskiej konstytucji, według prawa każdemu narodowi należącemu*. Być może, uznać to trzeba za odbicie poglądu i jego podkreślenie, że prawa, wolności, przywileje koronne nie są obowiązujące dla Litwy. Zdaje się to potwierdzać i włączenie do tekstu Statutu przywilejów szlacheckich, jak o niewięzieniu szlachcica, jeśli uprzednio nie została mu dowiedziona wina.

W sprawach odnoszących się do mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, do *poddanych ... i wszystkich stanów w tym państwie naszym*, gospodar zobowiązał się, że będzie *jedynymi prawy i artykułami w tymże Statucie niżej pisanymi ... sądzić i sprawować* (I.1). Powtarzał to później i dobitniej: — *My, Gospodar, ślubuję jednaką sprawiedliwość czynić wszystkim*. Uzupełnienie tego stanowił artykuł 5 rozdziału III, który stwierdzał nadrzędność postanowień Statutu nad wszystkimi innymi prawami, nadaniami, przywilejami kiedykolwiek przez kancelarię królewską wydanymi. *A gdzieby co otrzymano i wyszło jakimkolwiek obyczajem przeciw temu Statutowi, to z prawa i z sądu sprawiedliwego przez Nas i potomki nasze za radą Rad naszych Wielkiego Księstwa Litewskiego na stronę odłożono i w niwecz obrócono być ma*. I dalej: *Przywilejów ... któreby przedtem wyszły i potem z kancelarii naszej po wydaniu tego Statutu od Nas przez kogokolwiek otrzymane były, takowych ... trzymać nie chcemy, ale z prawa i sądu kasować i w niwecz obracać będziemy*. Należy jednak zauważyć, że owo zastrzeżenie zawarto w artykule zatytułowanym *O nie daniu szlachty i ich imion*,

² Statut Velikogo knjażestva Litovskogo 1529 goda. Pod red. K. Jablonskisa, Minsk 1960. F. Piekosiński, *Statut Litewski*, cz. I, Rozprawy AU Wydział Historyczno-Filozoficzny. Seria II, t. XIV.

ludzi, gruntów i wszelakich wolności i też daniu listów i przywilejów przeciw temu Statutu, a zatem, jak się zdaje, miało przede wszystkim chronić obywateli Litwy przed obcymi (patrz też art. 12 R.III o nie dawaniu dostojęństw, urzędów, osiadłości cudzoziemcom i zagranicznikom ani sąsiadom tego państwa). Jak również, że właściwie nie oznaczało działania automatycznego: z prawa i sądu kasować i w niwecz obracać będziemy.

Ludzi oskarżonych o zbrodnię obrazy Majestatu lub zdradę Rzeczypospolitej (rzadki to wypadek użycia tego terminu. Przed wyolbrzymieniem zdarzenia powstrzymuje jednak świadomość jego wieloznaczności. W użyciu było i pojęcie: Rzeczpospolita Litewska), otóż, w takim wypadku miano nie karać, *ażeby pierwszej na sejmie ... obżalowani oczywiście staną i dostatecznie na koniec będą pokonani* (I.2)³.

Zaskakująco mało jest postanowień odnoszących się do działania państwa. Mówiąc o dostojnikach i urzędnikach Wielkiego Księstwa Litewskiego poprzestano na stwierdzeniu, *aby ... byli ... zachowani wedle dawnego obyczaju* (III.13). Prawda że tak było i w Pierwszym Statucie. Tym razem, obok naturalnej dążności do zachowania wyłączności urzędów dla ludzi miejscowych, mogła oddziaływać chęć zostawienia sobie otwartej furtki dla starań o zmianę krzywdzącego Litwę składu senatu, a w każdym razie wprowadzenia do niego księcia słuckiego.

Dodano w porównaniu z Pierwszym Statutem, by hetmaństwo nadawane było *ludziom narodu szlacheckiego, rodzicom starodawnym tutejszego państwa naszego Wielkiego Księstwa Litewskiego* (II.1).

Gwarantowano szlachcie wybór sędziego, podsędka i pisarza w każdej ziemi(?) oraz powiecie (IV.10), jak również utworzenie urzędu podkomorskiego w powiatach (IX.1).

Więcej uwagi poświęcono sejmowi, sejmikowi generalnemu w Słoniemu, sejmikom przedsejmowym i relacyjnym. Określono sposób ich zwoływania, skład, czas, wysokość diet, jakie miano wypłacać posłom (III. 6, 7, 8, 9). W ostatniej chwili, czy to dlatego, że nie uzgodniono, czy może odstępując od ustaleń, nie podano, mimo zapowiedzi, wykazu miejscowości, w których sejmiki miały się zbierać (III. 6).

Obowiązki ludzi narodu szlacheckiego sprowadzały się do nakazu poszanowania władcy (vide zbrodnia obrazy Majestatu), do służby wojennej, która obciążała wszystkich posiadających dobra ziemskie (II. 1,9)), do udziału w obradach sejmików a zatem udziału w życiu publicznym państwa (III.6),

Swoją kształt końcowy Trzeci Statut przybierał w chwili, kiedy sposób funkcjonowania Rzeczypospolitej dopiero się tworzył czy ustalał. Gdy — jak wierzono — nie zostały rozstrzygnięte sprawy dzielące Wielkie Księstwo Litewskie z Koroną, jak skład senatu czy kształt granicy. W rezultacie problemy, które musiały ważyć na wzajemnym współżyciu pomijano (elekcja władzy) lub przedstawiano ogólnie (sejm, kompetencje ministrów). Świadectwem nieufności i chęci odgródzenia się, której nie chciano ukryć, był fakt, że czynne politycznie,

³ O terminie: „Rzeczpospolita” w Trzecim Statucie I. I. Lappo, o.c., t. 1, s. 95-101.

spolonizowane w warstwie kulturowej społeczeństwo Litwy za język sądu wybrało — ruski: *A pisarz ziemski ma po rusku literami i słowy ruskimi wszystkie listy, wypisy i pozwy pisać a nie inszym językiem i słowy* (IV.1).

Sprawą odrębną, wykraczającą poza ramy prezentowanego tekstu, jest, czy i na ile owa swoista odrębność państwowa Wielkiego Księstwa Litewskiego została utrzymana. W Koronie uznano, że Trzeci Statut stanowi zaprzeczenie a przynajmniej zagrożenie unii i zakwestionowano jego prawomocność. Sejmiki zażądały poddania go pod ocenę sejmu, ale sprzeciw trwał krótko i pozostał bez wpływu na moc powziętych decyzji. Pozostaje problem, czy w Litwie uznawano Statut za nadrzędny w stosunku do innych aktów prawnych, a jeśli tak, to czy znajdowało to potwierdzenie w praktyce sądowej, w wydawanych dekretych i ich egzekucji⁴. Pewnych informacji w tym względzie dostarcza spór między Trybunałem a Akademią, między Trybunałem a Wilnem, do którego doszło w następstwie tumultów i spalenia zborów w roku 1591 i 1611.

Po raz pierwszy zbor ewangelicki został spalony w nocy z 9 na 10 czerwca 1591. Pokrzywdzeni zanieśli skargę do Trybunału, który pod dyktando wojewody nowogrodzkiego Teodora Skumina sądził w Wilnie. Ten uznał, że troska o pokój pospolity należy do jego obowiązków i nakazał skrutynium, przy czym wolę dochodzenia sprawiedliwości wyraziły także władze miejskie oraz zastępujący biskupa wileńskiego, a zatem i kanclerza Akademii, Jerzego Radziwiłła, proboszcz trocki Benedykt Wojna, który obiecał karać winnych bez względu na to, kim byliby⁵. Gdy jednak ślady poczęły prowadzić do Akademii, kiedy pokazały się [...] podobieństwa i świadectwa znaczne, jakoby to spalenie zboru ewangelickiego od studentów niektórych i pewnych osób z kolegium jezuickiego stać się miało, rektor, Garcias Alabiano, nie zgodził się, żeby dochodzeniem objęto studentów czy kolegiatów⁶. I 22 czerwca Benedykt Wojna zwrócił się do Trybunału, by jemu pozostawił osądzenie sprawy⁷. Wszystko to było zgodne z art. 32 rozdziału III Trzeciego Statutu, że *każdy z swego sługi i poddanego bliższy jest czynić, tedy też i stany duchowne [...] powinni będą sprawiedliwość czynić*. Mieściło się również w ramach zakreślonych przez konstytucję trybunalską, która zobowiązywała przełożonych do karania podległych im ludzi za przewinienia

⁴ V sudebnoj praktike v pervuju očered silu imel Statut, no ne konstitucii. M. Jučas, *Primenenie Statuta 1588 g. v sudebnoj praktikė VII-VIII vekov*, w: 1529 metu Pirmasis Lietuvos Statutas, Vilnius 1982, s. 79. Kodyfikacja przedstawia się... jako nowy akt prawny derogujący prawa poprzednio obowiązujące. Taki... charakter miały kolejne Statuty litewskie. J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 19

⁵ *Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVI*. Seria I z. 1, Wilno 1911 nr 11. Visum repertum woźnych sądowych o spalenie zboru wileńskiego i przyrzeczenie ks. Wojny wydać winnych z duchowieństwa, jeśli by się okazali.

⁶ *Zbiór*, o.c., nr 18. Dekret Trybunalski o spalenie zboru w Wilnie... 11 VII 1591 Wilno.

⁷ Biblioteka Republikańska (cyt.: RB) w Wilnie F 93-1726. Dekret sygnowany przez pisarza konsystorza wileńskiego ks. Stanisława Szydłowskiego, 1 VII 1591. Tekst opublikowany w *Zbiorze*, o.c., nr 15 różni się wskazaniem innych artykułów Statutu. Tendencyjny opis wydarzeń w Wilnie przedstawił L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, Rzym, t. 1, 1984, s. 70-74.

popelnione w czasie sesji. Trybunał zgodził się. Strona pozwana albo obżalowana powołała się na *prawa swoje, to jest, artykuły prawa studenckiego w statucie koronnym opisane*. Owszem: *pokazywała wolności i privilegia Króla JM Pana naszego na sejmie zatwierdzone*. Mowa tu o sejmie 1585 r., który rozszedł się nie podejmując uchwał⁸. Strona powodowa albo żałobliwa wskazała na art.1 rozdziału I Trzeciego Statutu, w którym gospodar zobowiązywał się sędzić wszystkich jednym prawem, Statutowym, na art.21 rozdziału I, że nie wyda listów wstrzymujących bieg sprawiedliwości, chyba że chodziłoby o bezpieczeństwo Rzeczypospolitej lub ludzi będących w służbie gospodarskiej, na art.18 rozdziału XI mówiący o podpalaczach i artykuł 6 Rozdziału XIV — o chwyтaniu złodziei⁹. Tym samym punkt ciężkości sprawy przesunął się od problemu winy i kary do zasięgu prawa świeckiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie po jednej stronie stał stan szlachecki Litwy, ale i jej część ewangelicka, po drugiej zaś stan duchowny, kościół katolicki i rzymski, broniąc swą odrębność jezuicka uczelnia.

Sądzący, Benedykt Wojna, odrzucił powołanie się na artykuły 18 rozdziału XI i 6 rozdziału XIV, jako nie odnoszące się do sprawy. Przyznał, że postanowienie o sędzeniu jednym prawem (I.1) i nie wydawaniu listów wstrzymujących bieg sprawiedliwości (I.21) znajdują się w Trzecim Statucie. Dostrzegł sprzeczność argumentów stron i ponieważ *strona pozwana pokazywała wolności i privilegia Króla Pana naszego na sejmie zatwierdzone*, 1 lipca 1591 uznał wyższość jej racji. *Bacząc na to, iż żadne daniny i privilegia Króla JM nie mogą być kasowane, jeno przez samego Króla JM, przy ich zupełności mnie one zachować przystoi*¹⁰.

Werdykt wzbudził sprzeciw Trybunału, który oskarżył Benedykta Wojnę o to, że *odłożywszy na stronę Statut prawa pospolitego, którym wszystkie Stany Duchowne i Świeckie obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego sędzić się powinny, wedle prawa koronnego, pod które my nie podlegli [...] i wedle przywilejów Akademii Krakowskiej nadanych, tę sprawę sędził i dekret czynił*¹¹. Uznał proboszcza winnym naruszenia prawa (*kto by nie chciał uczynić sprawiedliwości ze swego sługi, podlega karaniu*) i 5 lipca, zgodnie z art.13 rozdziału IV Statutu skazał go na zapłacenie 4000 kop groszy litewskich i powiadomił o wyroku króla prosząc o pomoc w egzekucji¹². Wyrok ostateczny nosił datę 11 lipca 1591 i został odesłany Zygmuntowi III dla potwierdzenia, do czego — jak można przypuszczać — nie doszło¹³.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem

¹¹ RBF 93-1721. Dekret Trybunałski o spalenie zboru w Wilnie, 11 VII 1591 Wilno. *Zbiór*, o.c., nr 18.

¹² *Zbiór*, o.c., nr 16. Sąd Trybunałski zawiadamia ks. Wojnę, iż skazany jest na karę 4000 kop groszy lit... 5 VII 1591 Wilno. *Zbiór*, o.c., nr 17. Trybunał donosi królowi, iż skazał ks. Wojnę... na 4000 kop groszy... 5 VII 1591.

¹³ RB F 93-1721 Dekret Trybunałski... 11 VII 1591 Wilno. RB F 93-1722 Vidimus dekretu Trybunału. *Zbiór*, o.c., nr 18 Wyrok ostateczny... 11 VII 1591.

Konflikt roku 1591 z pewnym uproszczeniem można nazwać konfliktem stanu świeckiego i duchownego Litwy, uosabianych przez sędziów Trybunału oraz proboszcza trockiego Benedykta Wojnę. Konflikt roku 1611 był konfliktem stanu świeckiego i miejskiego reprezentowanych przez Trybunał oraz urząd miejski wileński¹⁴.

Jak poprzednio, tumult wybuchł w chwili, gdy w Wilnie odbywała się sesja Trybunału. Jak poprzednio, sąd, którego marszałkiem był teraz starosta dyneburski Adam Talwosz, stanął na stanowisku, że jego obowiązkiem jest dbałość o zachowanie spokoju. Przyjął oskarżenie, w którym ewangelicy obwinili władze miejskie, że przygotowywały tumult, wiedziały o nim, nie przeciwdziałały. Mieszczanie, wśród nich Leon Mamonicz, nie stawili się przeciw na rozprawę, uznając zgodnie z art.35 rozdziału III *O mieszczanach miasta naszego wileńskiego [...]*, iż Trybunał nie jest dla nich właściwym sądem. W odpowiedzi sędziowie skazali obwinionych na śmierć i nakazali z ich mienia pokryć straty spowodowane przez pożar. Mieszczanie odwołali się do sądu królewskiego. Zyskali aprobatę swego stanowiska. Owszem, *pozew sądu zadwornego ku zniesieniu dekretu głównego trybunalskiego w sprawie o zburzenie zboru ewangelickiego*. Paweł Progulbicki, który występował w imieniu zboru, uznał, że odwołując się do sądu królewskiego i zyskując *pozew mieszczanie sądy główne trybunalskie w wątpliwość przywodzą*. A zatem, dokonali *naruszenia swobód prawa i wolności naszych szlacheckich*. Nie zdecydował się jednak samemu *obmowę na ten pozew czynić*, lecz zlecił to niejakiemu Rafałowi Ruszczycowi¹⁵.

Decyzja sądu zadwornego, która została odczuta jako naruszenie powagi Trybunału i prawa litewskiego, stała się impulsem do starań o umocnienie autorytetu Sądu Głównego Wielkiego Księstwa oraz zniesienie odrębności prawnej Wilna. Przedsejmowy sejmik oszmiański, który zebrał się 15 sierpnia 1611 roku, zażądał zagwarantowania konstytucją sejmową, *by dekreta trybunalskie [...] w żadną wątpliwość [...] przywodzone nie były*¹⁶. Przedsejmikowy sejmik połocki podkreślając, że wyrok Trybunału został zawieszony przez sąd asesorski, domagał się, aby stało to się przedmiotem obrad sejmowych, zresztą żądał respektowania dekretów trybunalskich¹⁷. Sejmik miński z roku 1615 zauważał, że mieszczanie powołując się na swe prawa nie godzą się sądzić ze szlachtą w Trybunale i żądał, *żeby tak szkodliwe prawa zniesione były*¹⁸. Tymczasem, 25 sierpnia 1612 roku, odbyła się w Wilnie rozprawa przed sądem asesorskim¹⁹. Po

¹⁴ W roku 1611 oskarżenia kierowano nie przeciw studentom, lecz mieszczanom. RB F 93-1731 Protestacja o zburzenie zboru na JM ks. Biskupa, gdy o tym wiedząc, takowego swawoleństwa nie napiminał, 4 VII 1611. RB F 93-1738 Protestacja wtóra... 5 VIII 1611 Wilno.

¹⁵ RB F 93-1737. Trybunalski list odprawczy, 19 VII 1611 Wilno. RB F 93-1739 Ja, Paweł Progulbicki, aktor zboru ewangelickiego WXL... 25 IX 1611. RB F 93-1742 Relacja z posiedzenia sądu, 25 VIII 1612 Wilno.

¹⁶ BPAN Kraków, rkps 365 k. 38.

¹⁷ Ibidem, k. 49.15 VIII 1611 Płock.

¹⁸ Ibidem, k. 88. 2 I 1618 Mińsk.

¹⁹ RB F 93-1742. Relacja z posiedzenia sądu, 25 VIII 1612 Wilno.

sporach postanowiono, by urzędnicy miejscowi złożyli przysięgę, że do tumultu się nie przyczynili, jak również, że niczego nie zaniedbali, by opanować sytuację. To strona skarżąca, zborowa, zaaprobowała. Ponadto zezwolono złożyć przysięgę oczyszczającą rzemieślnikom, oskarżonym o współudział w grabieży, przeciw czemu ewangelicy zapowiedzieli apelację do króla. Ostatecznie spór za zakończony uznała dopiero konwokacja wileńska, która obradowała w październiku 1614 roku: *Iż się z ramienia Króla JM [...] przez [...] kanclerza WXL sprawiedliwość stała, którą się ludzie religii ewangelickiej ukontentowali*²⁰.

Do kwestii statusu Akademii Wileńskiej, jego stosunku do praw i wolności szlacheckich, a zatem do Trzeciego Statutu, do miejsca uczelni, a może Stanu Duchownego w porządku prawnym Wielkiego Księstwa Litewskiego, wrócono w latach czterdziestych XVII wieku, zresztą w efekcie powtarzania się wypadków bezkarności studentów jezuickiej uczelni.

Okazania przywilejów Akademii i to w czasie pierwszego po nadchodzącym sejmie zażądała zebrana w roku 1640 na sejmikach przedsejmowych szlachta trocka i upicka²¹. Szlachta wilkomierska domagała się w instrukcji danej posłom na sejm 1643 roku, *żeby prawa studenckie, którymi się szczycą, w których nadzieje wiele bezprawia i krzywd różnym ludziom czynić zwykli, aby te prawa swoje sub quorum praetextum tak wiele broją, in conspectum Rzeczypospolitej podali*²². I powtórzyła to w roku 1646 — *jeżeli concordant cum legibus*²³. Zaskakujący był postulat szlachty trockiej, która w roku 1646, w instrukcji na sejm, domagała się, *aby insolentia studentów wileńskich, ile in criminalibus, aby nie przed rektorem, ale in competenti foro, podług deskrypcji prawa Herburtowego/!/ była sądzona*²⁴. Wszystko to zakończyło się przecież porażką. Nie zdołano podporządkować Akademii postanowieniom prawa litewskiego, a raczej nie zdołano wyegzekwować respektowania przez stan duchowny Trzeciego Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie osiągnięto zadekretowanej jedności. Nie zlikwidowano istniejących enklaw.

Nie było przestrzegane postanowienie Trzeciego Statutu, że zmiany mogą być dokonywane tylko na sejmie i za zgodą stanów sejmowych. Król Władysław IV, odpowiadając 22 maja 1640 r. na przedłożoną mu prośbę szlachty i senatorów województwa smoleńskiego, zezwolił, aby adresowane do niej dekrety *pismem polskim wychodziły*²⁵. Poddani, zebrani 2 lutego 1641 r. na rokach ziemskich trzykrólskich a zarazem na sejmiku gromnicznym duchowni katolicy i unicy, dygnitarze, urzędnicy, szlachta województwa smoleńskiego postanowili, że nie będą przyjmować dysydentów i prawosławnych na urzędy, obierać posłami na sejm i deputatami na Trybunał²⁶.

²⁰ BPAN Kraków, rkps 2252, k. 16.

²¹ AGAD AR dz. II nr 1193 - instrukcja trocka; nr 1194 instrukcja upicka.

²² AGAD AR dz. II nr 1207 - instrukcja wilkomierska, 2-3 I 1643 Wilkomierz.

²³ BPAN Kraków, rkps 365 k. 162 - instrukcja wilkomierska, 13 I 1646 Wilkomierz.

²⁴ Czart., TN, t. 143 p. 162. Punkta instrukcji trockiej.

²⁵ Czart., rkps 2102 s. 119. Władysław IV... 22 V 1640 Warszawa.

²⁶ Biblioteka Akademii Nauk Litwy w Wilnie F 13 nr 13 s. 270. Protestacja województwa

Naruszeniem zawartego w Statucie zobowiązania troski o całość Wielkiego Księstwa Litewskiego była decyzja króla Zygmunta III, który w roku 1611 przyłączył ziemię siewierską i smoleńską, niegdyś tereny wchodzące w skład państwa litewskiego, do Korony. Z czasem zmienił decyzję, uczynił to przecież nie ze względu na uświadomienie mu postanowień Statutu, lecz siłą sprzeciwu litewskiego. Zresztą i samo podjęcie działań zbrojnych, które przyniosły owe zdobycze terytorialne, uderzenie na Moskwę w roku 1609, było oczywistym złamaniem praw litewskich (II.1) i całej Rzeczypospolitej.

Głośnym a tylko częściowo skutecznym echem odbiło się w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego dokonane na polecenie Władysława IV ustępstwo przy wytyczaniu granicy z Moskwą — ustąpienie Trubczewska.

Tworzyły się w życiu politycznym Litwy formy, których postanowienia Statutu nie tylko nie przewidywały, lecz będące z nimi w sprzeczności. Mowa o Zjeździe Głównym Wielkiego Księstwa Litewskiego albo konwokacji wileńskiej.

Zarazem, w odniesieniu do sejmików, należy zauważyć, że nie był respektowany przepis Statutu, który mówił, kto ma uczestniczyć w obradach. Z jednej strony nie zjawiali się ci, którzy zjawiać się powinni: senatorowie duchowni i świeccy, urzędnicy, szlachta, z drugiej zaś już za panowania Zygmunta III, poczęli pojawiać się wyżsi duchwni niekatolicy (Józef Welamin Rutski na sejmiku nowogrodzkim w latach 1626 i 1634, później Antoni Sielawa, arcybiskup połocki na sejmiku połockim w 1640, Mikołaj Korsak, archimandryta witebski i połocki na sejmiku połockim w 1653). Natomiast za panowania Władysława IV pojawiają się duchowni katolicy niższego stopnia. W roku 1640 na sejmiku wileńskim był Wojciech Żabiński, dziekan i oficjał wileński, w 1641 r. na żmudzkiem Jerzy Lepacz, archidiakon i administrator biskupstwa żmudzkiego oraz Jan Kozakiewicz, kanonik żmudzki; w 1653 r. na sejmiku połockim — rektor miejscowego kolegium jezuickiego Stanisław Przygodzki, a w 1655 r. na sejmiku relacyjnym pińskim — rektor kolegium pińskiego Grzegorz Hofman.

Podjęta została przez Zygmunta III próba złamania art.12 rozdziału III o mianowaniu na urzędy litewskie wyłącznie obywateli Wielkiego Księstwa. Wobec solidarnego sprzeciwu duchowieństwa i świeckich katolików, prawosławnych, protestantów, nominacja biskupa łuckiego na stolicę wileńską pozostała przecież na papierze²⁷.

Rekapitulemy:

1. Obraz państwa i społeczeństwa zawarty w Trzecim Statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego jest obrazem państwa i społeczeństwa suwerennego. Nie zostały bowiem ukazane jakiegokolwiek formy zależności od Korony, a choćby zawarcie unii.

2. Zestawienie praw i obowiązków władcy, poddanych, sposobu funkcjonowania państwa ze stanem faktycznym wykazuje istotne zmiany w odniesieniu

smoleńskiego o nieprzyjmowanie dysydentów na żadne przełożństwo smoleńskie, 2 II 1641 Smoleńsk.

²⁷ J. Lappo, *Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI amžiaus pabaigoje*, „Praeitis”, t. I, 1930, s. 94-138.

do panującego i w zasadzie respektowanie litery prawa w wypadku działania państwa oraz postępowania obywateli.

3. W wypadku przeciwstawności postanowień Statutu i decyzji króla zwyciężało prawo, jeśli w jego obronie występował cały naród szlachecki Wielkiego Księstwa Litewskiego (spór o biskupstwo wileńskie, spór o odzyskane przez Zygmunta III ziemie ruskie, zyskanie częściowej rekompensaty za utratę Trubczewska w czasach Władysława IV). Natomiast, jeśli społeczeństwo rozdzielał spór, zwyciężała strona, której do sukcesu wystarczała nie wymagająca działania negacja (bezwocność prób rozciągnięcia postanowień Trzeciego Statutu na Akademię Wileńską czy zmiany pozycji prawnej Wilna).

LE TROISIÈME STATUT LITUANIEN ET LA PRATIQUE DE LA VIE POLITIQUE DU GRAND DUCHÉ DE LITUANIE SOUS SIGISMOND III ET VLADISLAS IV

R é s u m é

L'image de l'Etat et de la société lituaniens que comporte le troisième Statut du Grand Duché, datant de 1588, est celui d'un Etat et d'une société souverains. On n'y a indiqué aucune forme de dépendance de la Couronne du Royaume de Pologne, et même on n'a fait aucune allusion au fait même de l'union entre les deux Etats, conclue définitivement en 1569.

La comparaison des droits et des obligations du monarque et de ses sujets ainsi que du mode du fonctionnement de l'Etat avec les faits démontre une modification essentielles qu'il s'agisse de la personne du monarque, mais un respect eu, en principe, pour la lettre de la loi en matière de l'activité de l'Etat et des citoyens.

Au cas où les décisions du roi n'étaient pas conformes aux dispositions du Statut, la loi l'emportait quand elle avait été défendue par toute la nation nobilaire du Grand Duché, ce qui était les cas de la querelle sur l'évêché de Vilna, de la querelle au sujet des terres russiennes récompense par Sigismond III, ou bien de la question d'une pour la perte de Troubchevsk sous Vladislas IV. En revanche, quand la société n'était pas ferme et homogène, la victoire était à mla partie comptant sur une négation passive. Des tentatives infructueuses d'élargir les dispositions du Statut sur l'Académie de Vilna ou de changer le statut juridique de Vilna en sont des preuves.

